

Danuta Kocurek

**Oświata pozaszkolna na Górnym Śląsku
od połowy XIX wieku do 1918 roku
– na przykładzie wsi pszczyńskiej**

Cieszyn, 2012

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
Rozdział I: Wieś pszczyńska w okresie powłasczeniowym	11
1. Gospodarczo-społeczne przemiany wsi	11
2. Struktura demograficzna społeczności wiejskiej	16
Rozdział II: Przeobrażenia kulturalno-społeczne wsi	27
1. Udział chłopów w życiu samorządowym wsi	27
2. Kulturowe efekty zmian w środowisku wiejskim	37
Rozdział III: Aktywność czytelnicza	45
1. Książki i prasa elementem samokształcenia	45
2. Biblioteki i ich opiekunowie w służbie oświaty	62
Rozdział IV: Działalność bractw i stowarzyszeń	71
1. Stowarzyszenia religijne	71
2. Organizacje kulturalno-społeczne	85
3. Amatorska scena teatralna	96
Rozdział V: Inne formy oświaty pozaszkolnej	103
1. Ruch pielgrzymkowy	103
2. Wycieczki religijno-kulturalne	113
Zakończenie	117
Bibliografia	120

Redaktor serii: Publikacje Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji
prof. dr hab. Robert Mrózek

Recenzent: prof. zw. dr hab. Iwona Nowakowska-Kempna

Sfinansowano z funduszy:
Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego
„Rodzina, szkoła i kościół wobec realiów oraz wyzwań XXI wieku”

Adiustacja: Danuta Kocurek

Projekt okładki: Agata i Kazimierz Heczko
Wykorzystane na okładce ilustracje pochodzą z archiwum rodzinnego autorki

Druk: Drukarnia „Offsetdruk i Media” Sp. z o.o. w Cieszynie

Skład komputerowy:
Agata i Kazimierz Heczko

GALERIA
•Na Gojach•
A.B.K. Heczko
43-450 USTRON
ul. Błazczyka 19
tel. 033 8541100
galeria@heczo.pl
www.heczo.pl

Wydawca
Galeria „Na Gojach”, ul. Błazczyka 19, 43-450 Ustroń
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, ul. Bankowa 12 B, 40-007 Katowice

© Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego

ISBN 978-83-60551-37-0

Szkoła zaszczenia oświatę, lecz jeżeli ta nie ma zmarnieć, potrzeba dalszego, a ciągłego pielegnowania

K. Miarka, *Głos wołającego na puszczy Górnosląskiej*

Wstęp

Z perspektywy XXI wieku widać wyraźnie, jakie przełomowe znaczenie w burzliwych dziejach Górnego Śląska miały przemiany zachodzące na tym terenie w XIX wieku, nasilające się szczególnie po uwłaszczeniu. Nie pozostawały one bez wpływu na życie mieszkańców ówczesnej wsi, a jednym z ich efektów był rozwój oświaty. Podkreślić należy, że pruskie ustawy szkolne i wprowadzony obowiązek szkolny sprawiły, iż tereny należące do monarchii Prus, a po zjednoczeniu – do Cesarstwa Niemiec, a więc i Górny Śląsk wraz z ziemią pszczyńską, znalazły się wśród ziem polskich podporządkowanych obcym monarchom – na pierwszym miejscu zarówno pod względem oświatowym, jak i cywilizacyjnym¹.

Zanikający analfabetyzm i coraz powszechniejsza wśród ludu umiejętność czytania i pisania sprzyjały rozwojowi oświaty pozaszkolnej i różnym formom samokształcenia. Dzięki nim, w środowisku chłopskim zachodziły istotne zmiany, a mieszkaniec wsi stawał się współorganizatorem życia kulturalnego i społecznego. Efektem kształcenia w tym trudnym okresie historycznym był awans społeczny i niejednokrotnie wybiecie się ponad ówczesną przeciętność².

Trzeba też zburzyć dotychczasowy pogląd, że szkoła pruska działała tylko wynaradawiająco i germanizująco. Ówczesne ustawodawstwo szkolne powodowało, że liczbowy rozwój szkół ludowych na ziemi pszczyńskiej na przełomie XIX i XX stulecia przedstawiał się korzystnie. Ponadto, co należy podkreślić, alfabet niemiecki, podobnie jak polski, oparty jest na alfabecie łacińskim, a więc znajomość czytania wyniesiona ze szkoły niemieckiej umożliwia dalszą edukację szkolną i pozaszkolną w języku polskim i w efekcie – wbrew zamierzeniom władz pruskich – przyczyniła się do rozwoju kultury i postawy społecznej chłopów oraz ich polskiej świadomości narodowej.

Przedmiotem rozważań zawartych w niniejszym szkicu jest ukazanie różnych form oświaty pozaszkolnej i samokształcenia mieszkańców wsi pszczyńskich, a tym samym podważenie obiegowych opinii charakteryzujących tę społeczność jako apatyczną, bierną, bez inwencji i ambicji. Opinie tego typu spotkać można było w wielu publikacjach autorów niemieckich oraz na łamach prasy XIX i XX stulecia. Prowadzone penetracje naukowe pozwalają dostrzec fakty burzące ów tendencyjny osąd.

¹ Cz. Mykita-Glensk, *Polski teatr amatorski na Górnym Śląsku w XIX stuleciu*, Katowice 1988, s. 3-4.

² Szerzej na ten awansu społecznego mieszkańców wsi pszczyńskiej w pracy doktorskiej Danuty Kocurek, *Drogi awansu społecznego mieszkańców wsi pszczyńskiej w okresie powłaszczeniowym (do roku 1918)*, napisanej pod kierunkiem prof. zw. dr hab. Wiesławy Korzeniowskiej, Opole 2004, (maszynopis).

Na użytek prezentowanej pracy przyjęto definicję oświaty pozaszkolnej w ujęciu Wincentego Okonia, który pisze iż jest to: całokształt formalnych i nieformalnych procesów kształcenia, stanowiących przedłużenie lub uzupełnienie wykształcenia nabytego w szkołach, jak również kształcenie praktyczne, któremu dorośli zawdzięczają rozwój umiejętności, wzbogacenie wiedzy, doskonalenie kwalifikacji zawodowych czy nabycie nowych kwalifikacji oraz wzbogacenie życia osobistego, a zarazem możliwość brania udziału w socjalnym, ekonomicznym i kulturalnym rozwoju społeczeństwa³.

Tytułem uzupełnienia dodać należy, że w prezentowanym szkicu pojęcie „oświata pozaszkolna” rozumiane będzie jako działalność społeczna (instytucjonalna i spontaniczna) zmierzająca do doskonalenia umysłowego, ideowego i estetycznego ludzi dorosłych, a więc do podnoszenia poziomu kultury grup społecznych i jednostek w ramach społecznie przyjętego systemu wartości⁴.

W historiografii brak jest opracowania, które możliwie wyczerpująco omawiałyby oświatę pozaszkolną na ziemi pszczyńskiej w drugiej połowie XIX i na początku XX. Wycinkowo traktują tę problematykę prace: Ludwika Musioła⁵, Konstantego Prusa⁶, Wiesławy Korzeniowskiej⁷, Franciszka Serafina⁸, Bronisławy Spyry, Teresy Włodarskiej⁹, Jerzego Myszora¹⁰, Jerzego Polaka¹¹, Małgorzaty Tomczykiewicz¹², Shinsuke Hosody¹³, Barbary Sopot-Zembok¹⁴, Haliny Nocoń¹⁵, Aleksandra Spyry¹⁶, Andrzeja Złotego¹⁷, Ewy Ryguły¹⁸, Barbary

Solarskiej¹⁹, Alojzego Lysko i innych²⁰. Ziemię pszczyńską przybliżyli archiwiści książęcy: Henryk Wilhelm Fryderyk Schaeffer²¹, Ezechiel Zivier²² i Carl Weigelt²³. Ponadto ukazujące się monografie wielu miejscowości pszczyńskich²⁴, słowniki²⁵, leksykony biograficzne²⁶ i prace z zakresu edukacji regionalnej²⁷, stanowią wartościowe uzupełnienie wiedzy na temat społeczności wiejskiej badanego okresu historycznego. Cennym dopełnieniem strony fakto-graficznej była prasa, m.in. „Katolik”.

Przeprowadzona kwerenda²⁸ umożliwiła przybliżenie tematu i ocenę pewnych faktów i zjawisk dotyczących oświaty pozaszkolnej, a uzyskane dane mogły wydatnie wzbogacić zasób wiadomości o odtwarzanej historii. Należy jednak dodać, iż prezentowany temat wymaga kontynuacji badań i penetracji archiwalnych.

Pracy nadano układ problemowo-chronologiczny. Całość rozważań ujęto w pięciu rozdziałach, z których pierwszy poświęcono scharakteryzowaniu ziemi pszczyńskiej w okresie powłaszczeniowym, jej przekrojowi społecznemu i demograficznemu – ukazanym na tle panujących stosunków ekonomiczno – politycznych. Charakterystyka ta przybliży przemiany życia

³ W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1984, s. 217.

⁴ *Encyklopedia Pedagogiczna*, Wydanie I, Red. W. Pomykała, Warszawa 1993, s. 521.

⁵ L. Musioł, *Pszczyna Monografia historyczna*, Katowice 1936; Idem, *Dzieje szkół parafialnych w dawnym dekanacie pszczyńskim*, Katowice 1933; Monografie parafii i wielu miejscowości pszczyńskich L. Musioła przechowywane są w Zbiorach Specjalnych Biblioteki Śląskiej w Katowicach.

⁶ K. Prus, *Z dziejów Mikołowa i jego okolic*, Mikołów 1932; Idem, *O pierwszych drukarzach i wydawcach na Górnym Śląsku to i owo*, Mikołów 1920.

⁷ W. Korzeniowska, *Codziennosc społeczności wsi rejencji opolskiej w aspekcie zachodzących przemian (1815-1914)*, Opole 1993; Idem, *Ziemiaństwo na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, Opole 1997; Idem, *Ze studiów nad ludnością najuboższą wsi pszczyńskiej w XIX wieku*, w: „Sobótka” nr 4/1993.

⁸ F. Serafin, *Stosunki polityczne, społeczne i ruch narodowy w Pszczyńskim w latach 1918-1922*, Katowice 1993; *Lędziny Zarys dziejów*, Red. F. Serafin, Lędziny 1998.

⁹ B. Spyra, T. Włodarska, *Historia rzemiosła na Ziemi Pszczyńskiej*, Pszczyna 2006.

¹⁰ J. Myszor, *Duszpasterstwo parafialne na Górnym Śląsku w latach 1821-1914*, Katowice 1991.

¹¹ J. Polak, *Ziemia Pszczyńska Rozwój gospodarczy od Piaśtów do Hochbergów*, Pszczyna 2000.

¹² M. Tomczykiewicz, *Z dziejów drukarstwa w Pszczyńsku*, Pszczyna 1984.

¹³ S. Hosoda, *Położenie socjalne robotników w górnictwie węglowym w dobrach książąt pszczyńskich na Górnym Śląsku 1847-1870*, Wrocław 1997.

¹⁴ B. Sopot-Zembok, *Obraz wsi pszczyńskiej w świetle testamentów chłopskich z połowy XIX wieku*, Pszczyna 2009.

¹⁵ H. Nocoń, *Inteligencja polska w powiecie pszczyńskim w latach 1922-1939*, Pszczyna 2005; Idem, *Internat w Pszczyńsku i jego wychowankowie 1923-1939*, Pszczyna 2010.

¹⁶ A. Spyra, *Prasa na Ziemi Pszczyńskiej 1806-1939*, Pszczyna 1987, Idem, *Kultura ludowa regionu pszczyńskiego*, Pszczyna 1981.

¹⁷ A. Złoty, *Powiat pszczyński w dawnej kartografii*, Pszczyna 2006.

¹⁸ E. M. Ryguła, *Pieczęcie gminne miejscowości powiatu pszczyńskiego od początku XVIII w. do 1939*, Pszczyna 2009.

¹⁹ B. Solarska jest autorką kilku prac m.in. *Sto lat ze śpiewem „Lutnia” 1907-2007*, Pszczyna 2007; Idem, *Artystyczne pasje nauczycieli Pszczyny i okolicy*, Pszczyna 2000; Idem, *Zostawić ślad... Pszczyńscy pasjonaci*, Pszczyna 2003, Idem, *W stronę nauki i sztuki*, Pszczyna 2005.

²⁰ Obszerną *Bibliografię Pszczyny i okolic, wybór najważniejszych publikacji (1929-2006)* autorstwa A. Niemiec i J. Pisek, wydała Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka im. J. Lompy w Katowicach – Filia w Pszczyńsku, Katowice 2006.

²¹ H.W. F. Schaeffer, *Kronika Wolnego Państwa Stanowego, a od 1827 roku Księstwa Pszczyńskiego*, Cześć I i 2, Pszczyna 1997 (tłum. B. Spyra).

²² E. Zivier, *Geschichte des Fürstentums Pless*, Katowice 1906.

²³ C. Weigelt, *Die Grafen von Hochberg von Fürstenstein*, Breslau 1896.

²⁴ *Goczałkowice Zdrój. Monografia historyczna*, Red. W. Korzeniowska, Opole 1996; G. Sztoler, *Brzeźce Monografia historyczna parafii i wsi*, Pszczyna 1999, *Czarków wczoraj i dziś. 670 lat miejscowości 1326-1996*, Red. S. Plucińska, Czarków 1996; Z. Orlik, *Nasze strony. Szkice z dziejów Miedznej, Woli, Góry, Frydka, Gilowic i Grzawy*, Bydgoszcz 1996; Idem, *Nad brzegami Dokawy, Szkice z dziejów Piasku*, Pszczyna 2000; E. Szuster, *Wisła Mała. Z dziejów wsi od jej zarania aż do czasów współczesnych*, Pszczyna – Wisła Mała 1998; R. Spora, *Jankowice 1440-1998*, Pszczyna 1999; *Szkice monograficzne z dziejów Łąki*, Red. E. Krzyżanek, Łąka 2002.

²⁵ *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Red. M. Pater, Katowice 1996; *Słownik biograficzny duchowieństwa (Archi)diecezji Katowickiej 1922-2008*, Red. ks. J. Myszor, Katowice 2009; *Słownik biograficzny Ziemi Pszczyńskiej*, Red. A. Lysko, Pszczyna 1995.

²⁶ B. Snoch, *Górnośląski leksykon biograficzny*, Katowice 1997.

²⁷ Przykładem mogą być prace: M. Szostak, *Edukacja regionalna na lekcjach historii*, Pszczyna 2000; Ł. Staniczakowa, *Zapytaj dawnych czasów* [brw], H. Nocoń, B. Sopot-Zembok, *Po naukę w przeszłość*, Pszczyna 2001; *Na Ziemi Pszczyńskiej*, Muzeum Śląskie, Katalog wystawy, scenariusz wystawy, komisarze M. Lipok-Bierwiazczonka, M. Michalczyk, K. Pieronkiewicz, Katowice 1996.

²⁸ W pracy wykorzystano różnorodne kategorie źródeł, zarówno drukowanych, jak i rękopiśmiennych. Kwerendę przeprowadzono w Archiwum Państwowym w Katowicach Oddział Pszczyna, Archiwum Prasy Śląskiej w Pszczyńsku, Archiwum Diecezjalnym w Katowicach i archiwach parafialnych. Autorka niniejszej pracy skorzystała z materiałów archiwalnych zebranych przez ks. Jerzego Myszora, ks. Janusza Wycisło, ks. Jana Góreckiego w sanktuariach i ośrodkach pielgrzymkowych w Kalwarii Zebrzydowskiej, Jasnej Górze, Piekarach Śląskich i Górze Świętej Anny (opublikowanych w wielu pracach wymienionych autorów).

codziennego warunkujące możliwości realizowania różnych form kształcenia warstwy chłopskiej.

Z kolei, w rozdziale drugim, ukazano przeobrażenia kulturalno-społeczne wsi oraz przedstawiono narastanie innych form aktywności społeczności wiejskiej.

Rozdział trzeci przedstawia ekspansywność i bogactwo form oświaty pozaszkolnej w zakresie czytelnictwa m.in. poprzez prasę, rozwój bibliotek i czytelnicy oraz pracę wielu osób – społeczników zaangażowanych w tę działalność.

W rozdziale czwartym i piątym przybliżono działalność różnorodnych organizacji, zarówno religijnych, jak i świeckich oraz inne formy oświaty pozaszkolnej, w tym teatr amatorski, pielgrzymki i wycieczki.

Układ rozdziałów, ich koncepcja, zostały opracowane w ten sposób, że uzupełniają się wzajemnie, stanowią też logiczną kontynuację przyczynowo-skutkową przemian, ukazując fragmentarycznie obraz ziemi pszczyńskiej badanego okresu. Autorka starała się o zachowanie klarowności prezentacji wydarzeń i zjawisk.

Ramy terytorialne pracy obejmują obszar powiatu pszczyńskiego, nazywany zamiennie ziemią pszczyńską (należącą do rejencji opolskiej). Pod tym pojęciem rozumiana jest administracyjna jednostka, jaką stanowił powiat pszczyński. W XIX wieku obejmował on większość historycznego subregionu określanego w przeszłości „działem wdowim” lub „pszczyńskim wolnym państwem stanowym” czy też ziemią pszczyńską.

Pierwsze powiaty powstały na terenie Śląska bezpośrednio po jego aneksji przez państwo pruskie. Powiat pszczyński został utworzony w 1742 roku i obejmował wówczas tereny od Mysłowic na północy aż do przedmieść Bohumina na południu. Również w jego granicach znalazły się Chałupki, Gorzyce, Olza i Zabetków. Niewielkie wodzisławskie wolne państwo stanowe połączono też administracyjnie z powiatem pszczyńskim. Łączność ta utrzymała się do 1817 roku, kiedy to nastąpiła ponowna reforma granic powiatów, a obszar ziemi pszczyńskiej został okrojony. Na północy wyłączono z niego część z Mysłowicami, Brzezinką, Słupną, Janowem. Rozdzieleniem, Szopienicami, Katowicami, Brynowem, Bogucicami i Załężem wcielając wyłączone części do powiatu bytomskiego. Na południu zaś cały okręg wodzisławski wcielono do powiatu rybnickiego²⁹. Ustawa o ustroju powiatowym z roku 1872 w jej brzmieniu z 1881 roku, nie wprowadzała zmian administracyjnych powiatów, toteż w granicach z 1817 roku powiat pszczyński przetrwał do 1922 roku.

Po reformie granic powiat ten zajmował powierzchnię 106 113 ha i liczył 103 276 mieszkańców żyjących w 96 gminach³⁰, 43 obszarach dworskich i trzech miastach: Pszczynie, Mikołowie i Bieruniu. Na czele powiatu stał landrat, mianowany przez króla na wniosek sejmiku powiatowego. Do kompetencji landrata należały sprawy militarne, podatkowe, policyjne oraz ogólny

nadzór nad ciężarami i świadczeniami ludności wiejskiej. Landratura pszczyńska działała w latach 1742-1922³¹.

W interesującym nas okresie powiat pszczyński, pod względem powierzchni był największym w rejencji opolskiej. Był to powiat typowo rolniczy, o dominacji obszarów wiejskich, dlatego też stanowił idealny teren badań naukowych prowadzonych pod kątem analizy przemian wiejskich zachodzących na Górnym Śląsku.

Ramy chronologiczne określają przełomowe fakty dla rozwoju wsi górnośląskiej. Niezbędnego uściślenia wymaga cezura czasowa, której początek stanowi rok 1858, kiedy to zgodnie z rozporządzeniem władz monarchii pruskiej (z roku 1857)³² ustalony został ostateczny termin składania wniosków o uwłaszczenie. Po tym terminie zainteresowani chłopi tracili swe uprawnienia, co groziło przyłączeniem ich areału do gruntów folwarcznych.

Cezurę końcową stanowi rok 1918, zatem rok zakończenia pierwszej wojny światowej, kiedy to kapitulacja cesarskich Niemiec oraz powstanie niepodległego państwa polskiego zapoczątkowały nowy etap w dziejach Górnego Śląska. Po tym okresie rozpoczęły się zrywy powstańcze i walki o zjednoczenie z Macierzą. Podkreślić jednak należy, że względy merytoryczne i konieczność ukazania antecedenencji i genezy niektórych zjawisk oraz tła ważnych faktów historycznych nakazywały przekroczenie zarówno cezury początkowej, jak i końcowej.

Autorka niniejszej pracy ma nadzieję, że prezentowany szkic w odniesieniu do Górnego Śląska (i nie tylko), stanowić może istotny przyczynek do badań naukowych z zakresu historii społecznej, ukazujący pewne aspekty przemian zachodzące w środowisku wiejskim przełomu XIX i XX stulecia.

³¹ Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, *Wstęp do zespołu Landratsamt in Pless 1743-1922*, oprac. B. Spyra.

³² *Historia chłopów śląskich*, Red. S. Inglot, Warszawa 1979, s. 237.

²⁹ F. Serafin, *Stosunki polityczne, społeczne i ruch narodowy...*, s. 14-15.

³⁰ Wykaz poszczególnych gmin powiatu pszczyńskiego zostanie przedstawiony w rozdziale II.